

УКРЕН VS УКРАЇНЕЦЬ: ПРОБЛЕМИ СТЕРЕОТИПІЗАЦІЇ

Стаття присвячена проблемам самоідентифікації українців, що виявляються через формування автостереотипів і стереотипів, відображених у дискурсі художньої літератури. За мовно-культурним критерієм автостереотип українця не є автоцентричним. Автостереотип українця та його стереотип збігаються на відрізьку негативної емоційної оцінки. Стереотип українця містить і позитивну характеристику. Критерії національного в стереотипі й автостереотипі не мають комплексної реалізації – українськості – та мігрують до межі етнічного.

Ключові слова: автостереотип, національний характер, негативна самохарактеристика, самоідентифікація українців, стереотип, українська мова, українськість.

В статье рассматриваются проблемы самоидентификации украинцев, что выражаются путем формирования автостереотипов и стереотипов, отраженных в дискурсе художественной литературы. По языково-культурному критерию автостереотип украинца не характеризуется автоцентричностью. Автостереотип украинца и его стереотип совпадают на шкале негативной эмоциональной оценки. Стереотип украинца имеет и позитивную характеристику. Критерии национального в стереотипе и автостереотипе не имеют комплексной реализации – украинскости – и мигрируют к границам этнического.

Ключевые слова: автостереотип, национальный характер, негативная самохарактеристика, самоидентификация украинцев, стереотип, украинский язык, украинскость.

This article deals with the problem of Ukrainian identity. The problems of national self-identification revealed by means of stereotypes described in the discourse of fiction with the help of individual opposition «me / another one». «I» is traditionally represented with a positive connotation.

Individual opposition correlates with collective opposition «mine / another person's». It is considered to be the basis of stereotype. Ukraine due to its geographical and historical factors has been crossing point of religions and cultures for centuries, in particular the culture of the Roman Empire and the Byzantine Empire. Ukrainian dichotomous world was formed. The integrity and identity specific culture has been lost because of the lack of a permanent state. The concept of stereotyping is associated with the concept of nation, national character, national identity, language. One form of national stereotyping is auto-stereotype.

It has been proved that the concept of auto-stereotype can be ethnocentric. We can also define auto-stereotype of the Ukrainian according to cultural and language criteria. It has negative characteristics. This phenomenon is reflected in the literary texts of Ukrainian and foreign writers of the XIXth – XXIst century. These texts are sources of research of stereotype and auto-stereotype according to the criterion of mother tongue and the concept of patriotism. They reflect: 1) negative self-characteristic as a dominant sign of the Ukrainian auto-stereotype as a subject; 2) much less aggressive characteristic with the elements of norm and positive stereotypes of Ukrainians as the object. Auto-stereotype of the Ukrainians and its own stereotype are in the same time of negative emotional evaluation. Stereotype of the Ukrainians contains response that is more positive regardless of some auto-stereotype characteristics. Criteria in national stereotype and auto-stereotype don't have a comprehensive implementation – Ukrainian identity – and migrate to some ethnic boundaries.

Key words: auto-stereotype, national character, negative self-characteristics, stereotype, Ukrainian identity, Ukrainian language.

Успішна реалізація національної ідеї, ментальності,

духовності є ключовою для забезпечення перспектив самоідентифікації особистості й подальшого суспільного поступу держави. Стан проблеми самоідентифікації виявляється через сформовані стереотипи, відображені, зокрема, у культурно-мовному середовищі. Дискурс художньої літератури інтегрує у своєму складі стереотипи через низку опозицій ситуаційної семантики *я /інший, свій /чужий*. Бінарність опозиції *я /інший* визначають як «ідеологічну, мовну, філософську, психоаналітичну та ідеальну конструкцію, що постулює стан ідеального існування проти стану не-існування, де «я втілює все позитивне, актуальне, значиме, здатне само реалізуватися» [8, с. 477]. Обертаючись у глобальній орбіті та власній, етнічній, компоненти опозиції індивіда *я /інший* схематично втілюються в колективній опозиції *свій /чужий*, що є основою стереотипу. Останній визначають як «спрощене, схематичне зображення осіб, груп, суспільних відносин, сформованих на підставі неповних або фальшивих знань, однак закріплене в традиції» [15, с. 1291]. Дослідження національного стереотипу – як синтезу історичного, соціологічного, етнічного, політичного, філософського, психологічного, лінгвокультурологічного, літературознавчого тощо – дає змогу передати й отримати певну інформацію про світосприймання.

Національні стереотипи формуються протягом тривалого часу, зазнають змін, варіюються, зберігаючи незмінними свої основи. Попри різноманітні підходи до суспільних проблем у період сучасних глобальних змін, коли окремі дослідники розглядають етнічне і як атавізм [11, с. 199], через засвоєння національних стереотипів здійснюється сприйняття національної ідеї, самоусвідомлення особистості. Стереотип канонізує картину світу, містить емоційну оцінку, виконуючи при цьому ряд функцій: когнітивну (засвоєння певних орієнтаційних схем), емоційну (ставлення до когось), суспільну (підтримування внутрішньої єдності групи щодо інших груп) [1, с. 98].

Україна завдяки географічним та історичним чинникам протягом сторіч була місцем схрещення релігій і культур, зокрема римської та візантійської. На думку дослідників-

мовознавців, на рубежі двох світів – грецько-слов'янського й латинсько-слов'янського – сформувався особливий український дихотомічний світ [22, с. 10]. Він не вписаний національними діалогами, у яких збережена цілісність і самобутність питомої культури. Це химерний сплав маргіналії та закомплексованості як на рівні окремого представника етносу, так і нації загалом, чому сприяла перманентна відсутність України на політичній карті Європи протягом віків та лише формальні контури як однієї з пострадянських республік до кінця ХХ ст. Такою ж «своєрідно амбівалентною й одночасно певним чином серединною, проміжною, як українська культура», визначають мовознавці й українську мову на слов'янському фоні [22, с. 11]. Стереотипізація пов'язана з поняттями *нація*, *національний характер*, *національна свідомість*, *мова*, хоча дослідники по-різному оцінюють роль цих зв'язків – від міфу та характеристики як конструктів – до ключової ролі як кодів етнічної культури [11, с. 204].

Однією з форм національної стереотипізації є автостереотип, яким *homo nationalis* характеризує саму себе. Є. Бартмінський підкреслює незмінний етноцентризм автостереотипів, їхню залежність від визнаних систем вартості, історичних і культурних традицій [20, с. 7–8]. Саме поняттю автостереотипу властива нейтралізація негативних наслідків, а погляд носіїв етносу на себе має бути ідеальним, автоцентричним. На матеріалі текстів художнього дискурсу простежимо кореляцію понять *автостереотип* і *стереотип* українця за виміром *негативне/позитивне* оцінної шкали з урахуванням мовно-культурних критеріїв.

Поняття норми (нейтрального) вузьке, суб'єктивоване, тому слід було б припустити, що автостереотип українця має бути саме таким, що відображає на шкалі відтінки норми, позитиву, ідеалізації. Проте існує й інший полюс відхилення від норми в ролі опозиції *позитивного*, а саме *негативне*; воно більш різноманітне, бо відповідає необмеженим можливостям відхилення від норми, оскільки існує «сфокусованість повідомлень на відхиленнях від норми й стереотипу життя»

[2, с. 305].

Існують різні методики описування національних стереотипів, зокрема лінгвокультурологічні, які є комплексними й ураховують набір різноманітних характеристик – відоб'єктних і відсуб'єктних, а саме урахування походження, мовлення, місця мешкання, біологічних характеристик, менталітету (рис характеру, звичок, інтелекту, релігійності тощо), емоційно-оцінних, соціальних характеристик (ставлення до свого оточення, впливу на інші культури тощо) [3, с. 47–67]. Існування опозиції *позитивне / негативне* з безперечним переважанням останнього простежуємо в автостереотипізуванні українців за мовно-культурним критерієм, що не має бути закономірним і обґрунтованим у ставленні народу до самого себе.

Художній текст як джерело дослідження національного стереотипу й автостереотипу, на нашу думку, є важливим джерелом суб'єктної самохарактеристики українців, зокрема за критерієм ставлення до рідної мови, поняття патріотизму тощо. Із іншого боку, тексти художньої літератури є також джерелами об'єктної характеристики українців. На матеріалі художнього дискурсу розглянемо кілька прикладів, що відображають: 1) негативну самохарактеристику як домінуючу ознаку автостереотипу українця як суб'єкта; 2) набагато менш агресивну характеристику з елементами норми й позитиву стереотипу українця як об'єкта.

Уже з другої половини ХІХ ст. розпочинається новий етап формування автостереотипу українця, набуваючи постфольклористичних форм: «За постромантичного періоду поглиблюється розуміння культурної й національної самобутності, окремих історій і традицій та різних доль» [6, с. 156]. Домінуючим у світовідчутті є прагнення асимілюватися, мімікруватися, що майстерно відображають оповідні й монологічні уривки художніх творів відомих митців слова. Стереотип поведінки «звичного українця на чужині» (**як** слід поводитися, **що** й кому говорити, **якою** мовою, **як** диференціювати своє ставлення за критерієм «великорос – малорос») виписав Т. Шевченко в діалозі українця з «землячком» у Петербурзі [19]. Українець чітко усвідомлює

свою вторинність, не соромиться цього, цурається патріотизму: *Нам, українцям, воно якраз і не до лиця* (надміру любити Україну. – В. П.). *Нам більше треба політикою брать: там промовчати, там ухилитися, там потанцювати під дудку дужчих. Од того голова чи ноги не опадуть, гляди, й пощастить у чомусь* [5, с. 458].

Автостереотип асимільованого малороса надзвичайно живучий, а коріння його сягає глибоко в історію. Наведемо один лише факт. У XVIII ст. у своєму «Діаріуші» – щоденнику, що охоплює півстоліття, генеральний хорунжий М. Ханенко кілька разів згадує наближеного (через модну на той час українофільську традицію) до московського царського двору сліпого українського бандуриста Любистка, який 1743 р. став дворянином, а згодом і полковником на прізвище Любистков [17, с. 38, прим. 43].

Вторинним для автостереотипу українця є, зокрема, ставлення до рідної мови – негативне загалом, із широкою гамою почуттів – від байдужості до приреченості, що його сатирично зобразив В. Винниченко: *Вже ж і я сам люблю неньку Україну, кохаюся в рідній мові нашій, шаную батька Тараса, ну, а щоб отако вже тільки й думати про те, то це вже я не можу* [5, с. 464]; *Найшов дурного, щоб усяке бачило, що я українець* [5, с. 458]; *Чи буде колись одна мова чи ні – про те не нам знати* [14, с. 147–148]. Як актуальна нині неминучість, приреченість сприймається відсутність будь-яких перспектив на батьківщині й ототожнення себе з довічними вигнанцями: *Не віднині йдуть наші дівчата на торги до Константинополя, Смирни та Александрії, а тепер повно їх і в Індії, і в Єгипті, і в Турції, і в Бразилії... Десятки були таких, котрі прямо говорили мені: «А хоч би ... продали нас навіть у турецьку неволю, то будемо вас благословляти, щоби тільки видобутися геть звідси* [16, с. 480]. Зацитуємо М. Куліша: *Злиденніших нема братів у світі, як ми, братове українці* [10, с. 27]. Автостереотип такого собі пересічного українця довершив у своєму «Щоденнику» О. Довженко у XX ст. Це автопортрет українця, надзвичайно схильного до асимілювання,

пасивного, байдужого до своєї історії перекинчика, непошанівного до мови, гнучкого й заціпенілого водночас, зрадженого й зрадливого: *Наш народ нагадує мені тютюн. Його весь час пасинкують, У нього велике, дебеле листя, а цвіту де-не-де* [7, с. 178]. Ці приклади засвідчують негативний автостереотип українця, який сатирично, іронічно вимальовують автори, почуваячись, проте, частиною цього народу, уживають у монологах займенники *я, ми, наш* тощо.

Ці автокомплекси меншовартості за ключовими критеріями зумовлюють вироблення стереотипу сприйняття українця іншими етносами, оскільки «стереотип є узагальненням складників уявлення й експериментально підтвердженого, що формується з внутрішнього етосу, з автостереотипу» [21, с. 111–127]. Лише родовою номінацією *Україна* (за назвою етнічної локації) замість антропонімної чи принаймні перифрастичної ідентифікації на кшталт «Іван із України» називає швед українця у творі В. Винниченка [5, с. 627].

На рівні об'єктивного стереотипу українці в контексті авторської характеристики в опозиції *позитивне / негативне* посідають обидва відтинки шкали. Вони постають працьовитим народом, який спромігся, проте, лишити тільки етнографічний слід в історії, засвідчений самобутнім фольклором; народом, який ніколи не зазіхав на чуже, проте не зумів гідно поцінувати свої творчі здобутки: *Чудний народ. Він створив чудесну музику і надзвичайне малярство... Він скомпонував епічні пісні, незгірші від кодексів Гомера... І от цей самий мистецький народ... цей народ зовсім не розуміє краси* [9, с. 99].

Із наведених 105 епітетів до лексеми *народ* у «Словнику епітетів української мови» 40 % мають негативну оцінку: *багатостраждальний, бездержавний, безталанний, без'язикий, бідний, голий, дикий, дурний, забутий, замучений* тощо [4, с. 215].

Із перервою в кількадесят літ побували в Україні австрійський письменник Й. Рот (1926 р.) та німецький М. Целлер (2004 р.) і зафіксували своє бачення амбівалентності українців: *Варто нації втратити державну незалежність, як вона починає панувати в оперетах і вар'єте; великий народ*

пущено в непам'ять; народ темний, убогий, розділений і чудовий; український націоналізм ґрунтується на спротиві, а не на спонтанно-позитивній ідеї; у підручниках... українці вирізняються не так ясно, як насправді, – і в цьому їхня згуба [12, 1920–1928 pp.]; Одна країна, дві мови. Від цього не втекти. Уже з першим словом, яке ти тут вимовляєш, ти потрапляєш у лещата. Або я говорю «Харків», як прийнято офіційно після проголошення в 1991 р. держави України, або я вживаю російське «Харьков», як сьогодні говорить переважна частина населення міста. В залежності від цього – й реакція співбесідника: хтось підморгне жартома, хтось прореагує роздратовано, різко; національна ситуація в Україні, для якої вибір мови є показовим, не в останню чергу в літературі, і на сьогодні лишається больовою точкою [18, с. 11–12].

Проблема національної, історичної, культурної самоідентичності українців не вирішена, й заклик *Українче, спізнай самого себе!* [10, с. 235] не втрачає своєї актуальності. Мовний контекст проблеми залишається невирішеним, маргінальний психологічний стан породжує негативні комплекси: «В нове тисячоліття українська особистість входить із вираженим моральним надломом, а також із психокомплексом – страхом перед мовою» [22, с. 41].

Комплексна реалізація критеріїв національної самоідентифікації, забезпечення функціонування української мови як універсального коду культури в усіх сферах є необхідною передумовою успішного поступу України. У чинних тлумачних словниках української мови відсутня лексема «українськість», на відміну від, наприклад, польських, де «польськість» (*polskość*) – «сукупність цілей польських, польський характер чогось, належність до польського народу» [24]. Оказіонально вжиту лексему *українськість* трактує письменниця Н. Сняданко як «синонім сумного, трагічного, нереалізованого, непрожитого, всілякого негативного досвіду» [13]. Польський поет і сценарист Л. Маковецький засади польськості вбачає в людській мудрості, непідкупності, відвазі, боротьбі з безпам'ятством, бо лише «духом сильні світ

виграють, а не зникають безслідно» [23].

Автостереотип українця та його стереотип збігаються на відріжку негативної емоційної оцінки; в опозиції *свій / чужий* знижену самооцінку має *свій*. Стереотип українця містить, на відміну від автостереотипу, і позитивну частину шкали. Критерії національного в стереотипі й автостереотипі не мають комплексної реалізації та мігрують до межі етнічного.

Бібліографічні посилання

1. Акімова Е. Еще раз о стереотипах в этнолингвистике / Е. Акімова, А. Гудавичюс // *Etnolingwistyka*. – 2003. – № 15. – Lublin. – S. 97–110.
2. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1988. – 341 с.
3. Березович Е. Л. Номо *ethnikus* в зеркале языка: к методике описания / Е. Л. Березович, Д. П. Гумк // *Etnolingwistyka*. – 2002. – № 14. – Lublin. – S. 47–67.
4. Биби́к С. П. Словник епітетів української мови / С. П. Биби́к, С. Я. Єрмоленко, Л. О. Пустовіт. – К. : Довіра, 1998. – 431 с.
5. Винниченко В. Краса і сила / В. Винниченко. – К. : Дніпро, 1989. – 750 с.
6. Грабович Г. До історії української літератури. Дослідження, есе, полеміка / Г. Грабович. – К. : Основи, 1997. – 608 с.
7. Довженко О. Зачарована Десна. Оповідання. Щоденник (1941–1956) / О. Довженко. – К. : Дніпро, 2001. – 505 с.
8. Енциклопедія постмодернізму / за ред. Ч. Вінквіста і В.Тейлора; пер. з англ. В. Шовкун; наук. ред. пер. [О. Шевченко](#). – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 503 с.
9. Йогансен М. Подорож ученого доктора Леонардо... / М. Йогансен // *Кур'єр Кривбасу*. – 2000. – № 133. – С. 80–113.
10. Куліш М. Твори : у 2 т. / М. Куліш. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 2. – 876 с.
11. Миронова Г. До питання «якого ми роду-племени?»

- (національна психологія, етнічна пам'ять, мова, культура) / Г. Миронова // *Ukraina między językiem a kulturą*. – Kraków, 2003. – S. 199–205.
12. Рот Й. Білі міста / Й. Рот. – К. : Смолоскип, 1998. – 213 с.
  13. Сняданко Н. Українськість – це синонім трагічного... / Н. Сняданко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://interviews.com.ua/art-cult/literature/273-natalka-snyadanko-ukrajinskist>.
  14. Старицький М. Драматичні твори : у 6 т. / М. Старицький. – К. : Дніпро, 1989. – Т. 2. – 575 с.
  15. Універсальний словник-енциклопедія. – К. : Ірина, 1999. – 1551 с.
  16. Франко І. Твори : у 20 т. / І. Франко. – К. : Держлітвидав, 1951. – Т. 6. – 508 с.
  17. Ханенко Н. Діаріушъ, или Журналь / Н. Ханенко. – К., 1874.
  18. Целлер М. Блюз грають на Сході / М. Целлер // *Березіль*. – 2004. – № 5. – С. 3–13.
  19. Шевченко Т. Твори : у 5 т. / Т. Шевченко. – К. : Дніпро, 1984. – Т. 1. – 431 с.
  20. Bartmiński J. Stereotyp jako przedmiot lingwistyki / J. Bartmiński // *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej*. – Т. 3. – Wrocław, 1985. – S. 25–53.
  21. Mihajlowa K. Pewne cechy polskiego stereotypu Bulgara // *Etnolingwistyka* / К. Mihajlowa. – 2003. – № 15. – Lublin. – S. 111–127.
  22. Wiczorek D. Украинский язык : Slavia Romana – Slavia Byzantina. Очерки по глагольности / D. Wiczorek. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997. – 135 с.
  23. Makowiecki L. POLSKOŚĆ TO NIENORMALNOŚĆ? TU JEST POLSKA!!! [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://naszeblogi.pl/28820-polskosc-nienormalnosc-tu-jest-polska>.
  24. Polskość [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://polish_english.enacademic.com/33037/polskość.